

JAZO FALSAFASI VA UNING FUNDAMENTAL TAMOYILLARI: JAZOLASH NAZARIYASIDAGI INTEGRAL YONDASHUV TAHLILI

Gulomov Abdulaxadxon Baxtiyor o'g'li

Namangan davlat universiteti

Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Email: abdulahadgulomov5050@icloud.com

<https://orcid.org/0009-0004-6668-692X>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21356937>

Annotatsiya: Ushbu maqolada taniqli huquqshunos olim H.L.A. Hartning "Jazo tamoyillariga muqaddima" nomli fundamental asari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda jinoyat huquqi tizimining asosini tashkil etuvchi jazo falsafasidagi ikki yirik oqim — retributiv (mutanosib jazo berish) va utilitarian (ijtimoiy foyda va profilaktika) nazariyalari o'rtasidagi ziddiyatlar o'rganiladi. Muallifning ushbu ikki qarama-qarshi yondashuvni umumiy maqsad, jinoiy javobgarlikka tortish shartlari va jazoni taqsimlash mezonlari doirasida o'zaro birlashtiruvchi integral modeli (aralash nazariyasi) tahlil qilinadi. Shuningdek, jazoning mohiyati, subyektiv ayb va jazo adolati tamoyillarining huquq ustuvorligini ta'minlashdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: jazo falsafasi, retributivizm, utilitarianizm, jazo adolati, jinoyat profilaktikasi, subyektiv tomon, huquq sotsiologiyasi.

Аннотация: В данной статье проводится глубокий анализ фундаментального труда выдающегося правоведа Х.Л.А. Харта «Прологомены к принципам наказания». В исследовании рассматриваются противоречия между двумя основными направлениями философии наказания в уголовном праве — ретрибутивной (карательной) и утилитарной (профилактической) теориями. Анализируется интегральная модель (смешанная теория) автора, объединяющая эти противоборствующие подходы в рамках общей цели правосудия, условий привлечения к уголовной ответственности и критериев распределения наказания. Также освещается роль сущности наказания, субъективной вины и принципов справедливости в обеспечении верховенства закона.

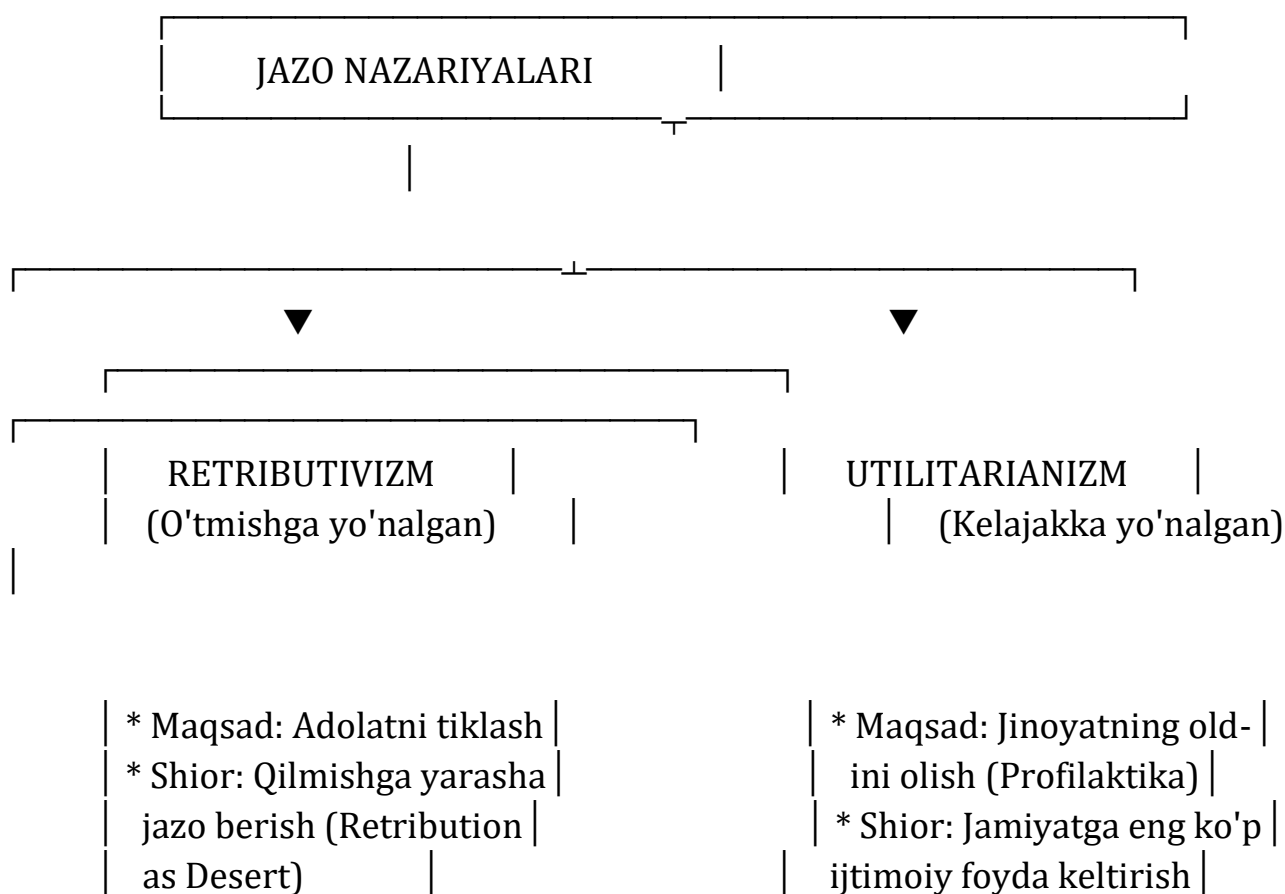
Ключевые слова: философия наказания, ретрибутивизм, утилитаризм, справедливость наказания, профилактика преступности, субъективная сторона, социология права.

Abstract: This article provides an in-depth analysis of the fundamental work "Prolegomenon to the Principles of Punishment" by the prominent legal philosopher H.L.A. Hart. The study examines the long-standing conflict between the two major schools of thought in the philosophy of punishment: retributivism

(desert-based punishment) and utilitarianism (social utility and prevention). It analyzes the author's integral model (mixed theory), which harmonizes these opposing approaches under a unified framework of general justifying aim, liability conditions, and distribution of punishment. Furthermore, the paper highlights the essence of punishment, subjective culpability, and the principles of justice in maintaining the rule of law.

Keywords: philosophy of punishment, retributivism, utilitarianism, justice of punishment, crime prevention, mens rea, sociology of law.

Jinoyat sodir etgan shaxsni davlat tomonidan jazolash amaliyoti insoniyat sivilizatsiyasining eng ko'p muhokama va e'tirozlarga sabab bo'lgan instituti hisoblanadi. Nima uchun davlat o'z fuqarosiga nisbatan uning huquq va erkinliklarini cheklovchi, unga iztirob beruvchi majburlov chorasini qo'llash huquqiga ega? Jazo amaliyotining axloqiy va huquqiy asosi nimadan iborat? Ushbu savollarga javob izlashda huquq falsafasi tarixan ikki qarama-qarshi qutbga bo'linib kelgan:

Ushbu ikki nazariya o'rtasidagi ziddiyat asrlar davomida jinoyat huquqi qonunchiligini izchil rivojlantirishga to'sqinlik qilib keldi. XX asr o'rtalarida britaniyalik yirik huquqshunos olim Herbert Lionel Adolphus Hart (H.L.A. Hart)

o'zining "Prolegomenon to the Principles of Punishment" (1959) nomli asari orqali ushbu tahlila va boshi berk ko'chadan chiqish yo'lini taklif qildi. Mazkur maqola olimning ushbu integral modelini chuqur ilmiy tahlil qilishga qaratilgan.

JAZONING TA'RIFI: TAHRIRIY TAHLIL VA QURILMA: H.L.A. Hart jazo falsafasini tizimlashtirish uchun birinchi navbatda obyektidan boshlaydi, ya'ni "jazo" tushunchasining o'zini aniq chegaralab olishni taklif etadi. Uning fikricha, jazo faqatgina davlat tomonidan tayinlanadigan sanksiya bo'lib qolmay, o'ziga xos murakkab ijtimoiy amaliyotdir.

Olim jazo tushunchasining standart (markaziy) holatini (Standard Case) belgilash uchun 5 ta asosiy elementni taklif qiladi:

1. Azob va yo'qotish: Jazo o'z tabiatiga ko'ra shaxsga og'riq, noqulaylik yoki huquqlardan mahrum qilish kabi yo'qotishlar keltirishi shart;

2. Huquqbuzarlik uchun munosabat: U huquqiy normalarni buzganlik uchun bevosita javob chorasi bo'lishi lozim;

3. Haqiqiy yoki taxminiy huquqbuzarga nisbatan qo'llanilishi: Jazo faqat qonunbuzarlik sodir etgan shaxsga nisbatan yo'naltirilishi kerak;

4. Boshqa shaxs tomonidan ma'muriy tarzda tayinlanishi: U tizimli ravishda huquqbuzardan boshqa subyekt (inson) tomonidan belgilanishi lozim;

5. Rasmiy hokimiyat organi tomonidan qo'llanilishi: Jazo qonun bilan vakolat berilgan davlat idorasi (sud) tomonidan tayinlanishi shart.

Ushbu elementlar tizimi jinoyat-huquqiy jazoni boshqa jazo shakllaridan (masalan, ota-onaning farzandiga yoki sport murabbiyining shogirdiga nisbatan sanksiyalaridan) ajratish imkonini beradi. Tadqiqotchi shuni qayd etadiki, ushbu standart holatlardan og'ish (masalan, ehtiyotsizlik tufayli begunoh shaxsni jazolash yoki urush davridagi kollektiv sanksiyalar) jinoyat huquqining klassik jazo tushunchasiga kirmaydi, balki sub-standard (g'ayritabiiy) holatlar hisoblanadi.

Savollarning tizimli differentsiatsiyasi (farqlanishi): Hartning asaridagi eng buyuk uslubiy yangilik shundaki, u jazo masalasidagi bahslarning yechilmasligiga asosiy sabab — barcha savollarning bitta umumiy qozonga solinib tahlil etilishida ekanini ko'rsatib berdi. Olim jazolash tizimini tartibga soluvchi savollarni uchta mustaqil bosqichga ajratadi:

HARTNING SAVOLLAR DIFFERENTSIATSIYASI

1-SAVOL: UMUMIY ASOSLOVCHI MAQSAD (General Justifying Aim)

--> Nima uchun jazolash tizimi mavjud bo'lishi kerak?

2-SAVOL: JAVOBGARLIK MAJMUBIATI (Liability / To Whom?)

--> Aynan kimni jazolash lozim? Begunohni jazolash mumkinmi?

3-SAVOL: JAZONI TAQSIMLASH VA MIQDORI (Amount of Punishment)

--> Qancha miqdorda jazolash kerak?

Ushbu farqlash orqali olim utilitarianizm va retributivizmni o'zaro yarashtirish formulasini yaratdi. Uning fikricha, jazolash tizimining Umumiy maqsadiga javob berishda utilitarian yondashuv (ijtimoiy foyda, profilaktika) mutlaq ustuvor hisoblanadi. Ya'ni, davlat jazo tizimini o'z-o'zidan o'ch olish uchun emas, balki jinoyatning oldini olish orqali jamiyat xavfsizligini ta'minlash uchun saqlab turadi. Biroq, Javobgarlik (kimni jazolash) masalasiga kelganda, retributiv prinsip (adolat, ayb) so'zsiz amal qilishi kerak. Ya'ni, ijtimoiy foyda qanchalik yuqori bo'lmasin, jinoyat sodir etmagan begunoh shaxsni jazolash mutlaqo taqiqlanadi.

Jazolashda adolat va tavakkalchilik muvozanati: Utilitarianizmning eng zaif nuqtasi — bu jamiyat baxti va xavfsizligi yo'lida bir begunoh shaxsni qurbon qilish (jazolash) imkoniyatini nazariy jihatdan inkor eta olmasligida edi. Masalan, jamiyatda tartibsizliklar avj olgan vaqtda haqiqiy jinoyatchi topilmasa, olomonni tinchlantirish uchun birorta gumanitar begunoh shaxsni "aybdor" deb e'lon qilib jazolash utilitarian nuqtai nazardan ijtimoiy barqarorlikni keltirishi mumkin. Hart bunday utilitarian xavfga qarshi "tarqatuvchi adolat" (distributive justice) tamoyilini ilgari suradi. Unga ko'ra, davlatning umumiy foydasi yo'lida shaxsning erkinligi va huquqlari toptalishi mumkin emas. Jazo faqat va faqat qonunni ongli ravishda buzgan va bunga imkoniyati (irodasi) bo'lgan shaxsgagina nisbatan qo'llanilishi lozim. Ushbu nuqtai nazardan subyektiv tomon (*mens rea*) elementi jinoyat tarkibining ajralmas qismi sifatida e'tirof etiladi. Jinoyat sodir etayotganda o'z harakatlarini boshqara olmagan (masalan, jinnilik, majburlash yoki yengib bo'lmas kuch ostidagi) shaxs jazolanishdan ozod etilishi shart, chunki u jazodan qochish borasida erkin tanlov huquqiga ega bo'lmagan.

Hart jazo nazariyasining strukturaviy tahlili: Quyidagi jadvalda Hartning integral nazariyasi klassik utilitarianizm va retributivizmdan qanday farq qilishi qiyosiy ko'rsatilgan:

Mezonlar	Klassik Utilitarianizm	Klassik Retributivizm	H.L.A. Hart modeli (Integral)
Jazoning umumiy maqsadi	Kelajakda jinoyatchilikning oldini olish va jamiyat farovonligi.	Adolatni tiklash va aybdorning jazolanishi (qasos).	Kelajakda jinoyatchilikning oldini olish (Utilitarian maqsad).
Kimni jazolash kerak?	Ijtimoiy foyda keltiradigan har qanday shaxsni (begunohni ham).	Faqat aybdor deb topilgan shaxsni.	Faqat qonunni buzgan aybdor shaxsni (Retributiv cheklov).
Jazo miqdori qanday aniqlanadi?	Jinoyat keltirgan zarardan kamroq, lekin tiyib turishga yetarli darajada.	Qilmishning og'irlik darajasiga qat'iy mutanosib ravishda (ekvivalentlik).	Jinoyatning og'irligi va ijtimoiy tiyib turish ehtiyojlari muvozanatida.

Mahmubiyat choralari va huquqiy axloq: qiyosiy tahlil: Hart o'z maqolasida jazo tizimini fuqarolik-huquqiy majburiyatlardan ajratib ko'rsatishga harakat qiladi. Masalan, soliq to'lash yoki shartnomani buzganlik uchun tovon to'lash jismoniy yoki ma'naviy azob berish maqsadiga ega emas. Ularning maqsadi yetkazilgan zararni qoplashdir. Jazo esa har doim shaxsning qilmishiga nisbatan jamiyatning axloqiy va huquqiy noroziligini (*condemnation*) aks ettiradi. Shu sababli ham, Hart jinoyat qonunchiligidagi "aybsiz javobgarlik" (strict liability) holatlarini qattiq tanqid qiladi. Uning fikricha, subyektiv tomonni aniqlamasdan turib javobgarlikka tortish davlatning o'z fuqarolari bilan bo'lgan huquqiy kelishuvini buzadi va jinoyat huquqini ma'muriy majburlash quroliga aylantirib qo'yadi.

Xulosa (conclusion): h.l.a. Hartning "Jazo tamoyillariga muqaddima" asarini chuqur ilmiy tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Muvaffaqiyatli sintez: Hart jazo falsafasida asrlar davomida dushman bo'lib kelgan ikki oqimni — utilitarianizm va retributivizmni yagona mantiqiy tizimda birlashtirishga erishdi. U umumiy maqsadni utilitarian, javobgarlikka tortish shartlarini esa qat'iy retributiv prinsiplarga asosladi.

Shaxs huquqlarining kafolati: "Tarqatuvchi adolat" g'oyasi orqali jazo faqat jamiyat manfaatlari uchun qurbon qilinadigan vosita emas, balki shaxs erkinligini himoya qiluvchi tushuncha ekanligi isbotlandi. Jazo shaxsning o'z harakatlari ustidan ongli nazorat qila olish imkoniyatining mavjudligiga qarab tayinlanishi huquqiy davlatning bosh mezonidir.

Zamonaviy ahamiyati: Hart tomonidan taklif etilgan savollar differentsiatsiyasi bugungi kunda ham ko'plab demokratik davlatlarning, xususan, O'zbekiston Respublikasining jinoyat va jinoiy-ijroiya qonunchiligini isloh qilishda, jazo tayinlash jarayonida adolat hamda insonparvarlik prinsiplarini muvofiqlashtirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hart, H. L. A. (1959). Prolegomenon to the Principles of Punishment. Proceedings of the Aristotelian Society, 60(1), 1–26.
2. Hart, H. L. A. (1968). Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law. Oxford: Clarendon Press.
3. Bentham, J. (1789). An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. London: Payne. (Klassik utilitarian yondashuv uchun asosiy manba).
4. Kant, I. (1797). The Metaphysics of Morals. Cambridge: Cambridge University Press. (Klassik retributivizm asoslari).
5. Lacey, N. (1988). State Punishment: Political Principles and Community Values. London: Routledge.
6. Duff, R. A. (2001). Punishment, Communication, and Community. Oxford: Oxford University Press.
7. Fletcher, G. P. (1978). Rethinking Criminal Law. Boston: Little, Brown and Company.
8. Ashworth, A. (2015). Principles of Criminal Law (8th ed.). Oxford: Oxford University Press.
9. Rawls, J. (1955). Two Concepts of Rules. Philosophical Review, 64(1), 3–32. (Hartdan oldingi qoidalarni birlashtirish harakati).
10. Moore, M. S. (1997). Placing Blame: A General Theory of the Criminal Law. Oxford: Clarendon Press.
11. Feinberg, J. (1970). The Expressive Function of Punishment. Doing and Deserving, 95–118.
12. Ten, C. L. (1987). Crime, Guilt, and Punishment. Oxford: Clarendon Press.

13. Braithwaite, J., & Pettit, P. (1990). Not Just Deserts: A Republican Theory of Criminal Justice. Oxford: Oxford University Press.
14. Walker, N. (1991). Why Punish? Oxford: Oxford University Press.
15. Murphy, J. G. (1973). Marxism and Retributivism. *Philosophy & Public Affairs*, 2(3), 217–243.